

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**NATIONAL
SENIOR CERTIFICATE**

GIREDI YA 12

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

PREPARATORY EXAMINATION 2008

TIMARAKA: 70

NKARHI: 2 wa tiawara

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri na swiyenge swinharhu:

XIYENGE xa A xi na xivutiso xa 1 xa xikambelantwisiso. (30)
XIYENGE xa B xi na xivutiso xa 2 xa nkatsakanyo/nkomiso wa ndzima. (10)
XIYENGE xa C xi na swivutiso swinharhu, xa 3.1 na xa 3.2 swa ntivoririmi na
matirhiselo ya ririmi. (30)
2. Hlamula swivutiso hinkwaswo.
3. Sungula swivutiso swa xiyenge xin'wana ni xin'wana eka pheji yintshwa u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana ni xin'wana.
4. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana ni xin'wana.
5. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka) u ri karhi u landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Eka Juja Mzambezi onge ko va lembe leri a nga ri heta. U humile laha a a ri kona a ya laha a ku ri na Lucia. Lucia u vonile ku cinca lokukulu enghoheni ya yena onge u lo kombiwa swo ka swi nga voniwi. Mzambezi u vutisile leswi Domchacha a a tele swona, hambileswi swo tala ana a a swi twile. U konanisile Lucia a ku: "Swi nge endleki munhu a hundzetela vanhu vo tala a ta vutisa wena; swi vula leswaku mhaka wa yi tiva; kumbe i murhandziwa wa wena."

"Mzambezi, xana hikokwalaho ka yini u ri ni mavondzo yo tani? Kumbe rirhandzu leri ndzi ku hakuteleke rona i rintsongo ke? Hikokwalaho ka yini u nga ndzi vutisi kahle u vona loko ndzi nga ku hlamuseli?" ku vula Lucia hi ku nyangatseka. Ku herile timinete timbirhi ku lo tititii! A ku ri hava na wo tokolo! Mzambezi a a rhombile tanihi papa ra ndlati ro vika mpfula ya ximbhembhe, a ri karhi a mpakutela fole; miehleketo ya yena yi ri entirhweni.

"Xana u vulavula njhani na mina loko u ku tano? Xana u tshama u biwa? U ehleketa leswaku ndzi ntlunya? U ri a ndzi swi voni ku ri mi ringeta ku pfala mina mahlo, kasi hi hala tlhelo mi ri karhi mi rhandzana? Byela nuna wa wena leswaku a nga ha ku tsemakanyi laha."

"Tshika ku tipandzisa nhloko. Loko u ri munhu wo ka u nga twisisi a swi nge pfuni nchumu ku ku hlamusela. Munhu luya a a tela ku ndzi kombela leswaku ndzi n'wi pfuna eku kumisiseni vuthala bya mudlayi wa Magwinya, ndzi te a ndzi nge swi koti, kambe leswi a ndzi tshembiseke magidimbirhi ya tirhandi ndzi tinyiketetele ku n'wi pfuna. Hi yona mhaka leyi a a tele yona, ku nga ri ya rirhandzu leri u ngo tshama u ehleketa rona," ku tikirheta Lucia.

"Oho, se wena u tihundzurile pimpi ya maphorisa, hi ku xavisa vana va vanhu u fela swimalana swo ka swi nga xavi na mencisi. Ndza ku puta, loko vanhu vo swi tiva leswaku u tirha na lowu ntirho, u ta fela ephungeni. Xitsundzuxo xa mina eka wena hi lexi: tshika ku tirha na maphorisa, handle ka swona rhanga u ya vulavula ni vaceri va sirha leri u nga ta nghena eka rona. Loko wo ya emahlweni ni mhaka yoleyo wu ta va nkosi wa wena, hikuva ndzi ta va ndzi ku byerile," i Mzambezi loyi a a tikirheta nhlamuselo yakwe.

Leswi Lucia a a ri munhu wo anakanya, u ringetile ku khongotela xirhandzwa xakwe Mzambezi leswaku a rivala hi mhaka leyi, a tlhela a tshembisa leswaku a a nga ha yi emahlweni ni mhaka yoleyo. Swilo leswi hinkwaswo Mzambezi a swi n'wi khomangi kahle. U sungurile ku swi vona leswaku Lucia a nga va khombo loko o ka a nga n'wi tekeli enhlokweni.

Vunghana bya Juja Mzambezi na Lucia byi sungurile siku rin'wana nimadyambu, loko va ka "KING KONG PROMOTIONS" va endlile xinkhubyana xa ku tlakusa tinyiko eka tinghwazi ta vufambisi bya khampani leyi. Swirho swo tala swo hambanahambana a swi tile, laha Mzambezi a a ri un'wana wa vona. Eku sunguleni mahlo ni miehleketo a swi anekiwile eka mufambisi wa ntirho, kun'we ni vahluri.

Endzhaku ka ku aviwa ka masagwadi, ku sungurile ku nwiwa, ni ku dyiwa. Leswi a ku tile rimbewu ra xinuna na ra xisati, a swi nga kali swi vutisiwa leswaku mabulu eka vo tala a ya kongome kwihi. Vana va vanhu a va tibile man! Misisi yi fefiwile hi migilo ya ntsanzavahlayi, lomu ku nga na leyo sukumeteriwa endzhaku, ematlhelo, emahlweni ku hlaya i ku twa khwiri ku pandza. Leswi byalwa a byi ri karhi byi vila eka vo tala swi tlhela swi nyanyisiwa hi vuyimbeleri bya Judy Baucher eka rhekhodo ya yena leyi nge: "*I can't be with you tonight*"; swi susile swipano swa vambirhimbirhi ku yima swi cina.

[Ndzimana leyi yi huma eka tsalwa ra *Gama ra Nsele*, pheji 32 – 34]

SWIVUTISO:

- 1.1 Xana siku leri Domchacha a endzeleke Lucia, Juja Mzambezi a a ri kwihi? (2)
- 1.2 Xana Domchacha u tirha ntirho muni? (2)
- 1.3 Hikwalaho ka yini Mzambezi a vonaka a cincile ngohe hi siku leri? (2)
- 1.4 Xana vunghana bya Lucia na Juja hi lebya njhani? (2)
- 1.5 Xana marito lama ya nga eka ndzimana ya vunharhu ya kombisa Juja Mzambezi a ri munhu wa njhani? (2)
- 1.6 Nyika tinhlamuselo ta swivulavulelo leswi landzelaka:
- 1.6.1 Ku tipandzisa nhloko. (2)
- 1.6.2 Ku pfala mahlo. (2)
- 1.7 Hlamula u ku "Hi swona" kumbe "A hi swona", kutani u seketela nhlamulo ya wena hi leswi kumekaka eka xitshuriwa:
- 1.7.1 Lucia a a ri pimpi ya maphorisa. (2)
- 1.7.2 Juddy Baucher a a nga tangi hi xiviri eka xintlangwana xa "KING KORN PROMOTIONS". (2)
- 1.8 Hi ku vona ka wena, hikwalaho ka yini Mzambezi a lerisa Lucia hi ku sindzisa leswaku a byela nuna wa yena (Domchahcha) leswaku a nga ha ti? (2)
- 1.9 Eku sunguleni Lucia a nga swi lavi ku pfuna Domchacha ku khoma mudlayi wa Magwinya. I yini lexi endleke a cinca miehleto se a pfumela? (2)
- 1.10 Eka ndzimana ya vumbirhi, tsavula riencisi leri kombisaka leswaku a ku miyerile. (1)
- 1.11 Tsala ntsengo wa magidimbirhi ya tirhandi hi tinomboro ku ya hi matsalelo ya timali ya masiku hinkwawo. (1)
- 1.12 Tshaha marito kumbe xivulwa lexi kombisaka leswaku vanhu vanyingi a va pyopyiwile enkhubyeni wo nyika masagwadi. (2)
- 1.13 Xana Lucia a nyangatsiwa hi yini? (2)

1.14 Xana xivulwa lexi landzelaka xi nge: "**Leswi a ku tile rimbewu ra xinuna na ra xisati, a swi nga kali swi vutisiwa leswaku mabulu eka vo tala a ya kongome kwihi**", xi nga va xi ringeta ku hi paluxela yini? Hlawula nhlamulo yin'we.

- (a) Vavanuna ni vavasati a va ri karhi va nwa byalwa swin'we.
- (b) Vavanuna ni vavasati a va ri karhi va cina swin'we.
- (c) Vavanuna ni vavasati a va vulavula swin'we hi ta rirhandzu. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKATSAKANYO/NKOMISO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka xa matimu ya mufi, kutani u tsala nkatsakanyo/nkomiso wa xona hi marito ya wena n'wini ya kwalomu ka 80 – 90. U nga onhi mongo wa xona.

Mbambu u khomile khoro a yi ringeta hi voko a kuma leswaku a yi nga pfuleki. Enkarhini wolowo u swi vonile xikan'we leswaku a ku humelele swin'wana, mbilu ya yena yi sungula ku bukutela xifuva xa yena. A a nga ta swi amukela hi ku olova ku tshweriwa hi muti na ku dlayeriwa nsati hi vanhu lava a va yimile ekule va n'wi hlalerile tanihi xihadyana xa mikhuva, a biwa hi ripfalo, a nghena emovheni a wu pfumisa; a tlhela a gonya hi ndlela yo ya exitichini xa maphorisa. Loko movha wa yena wu tlakuka, wu rahile swiribyana, wu pfuxa ritshuri lerikulu leri nga sala ra ha ncikinya emoyeni endzhaku kaloko movha wu nyamalarile. Xikwembu xi lo fambisana na yena, hikuva kambirhi movha wu rhetile emavokweni ya yena wu sungula ku nghena nhova kambe a tlhela a kota ku wu lawula.

Loko a xika exitichini xa maphorisa u hlanganisiwile hi Lefuthenente Mathevula. Loko va hlangana hi mahlo, Mbambu u ttherile a hluriwa hi ku vaviseka ka mbilu, mihloti yi ku dzwurr, matsolo ya n'wi lan'wa, ya n'wi tshika. Lefuthenente u hatlile a n'wi qhavulela a nga si wa, a huwelela phorisa lerin'wana, va koka Mbambu loyi a a rila tanihi xihlangi, miri wa yena wu ri magandlati ya ku mpfikula ka wanuna.

Va fikile va n'wi tshamisa exitulwini, a tikhegetela hi tafula, a ya emahlweni no rila. Lefuthenente u hlongorile phorisa hi voko, yena a hundzuluka a ya yima efasitereni a languta ehandle. A a tiva khombo leri a ri werile Mbambu, naswona a a tiva ku vava ka mhaka yo tano. U swi vonile swi fanerile ku tshika Mbambu a rila leswaku ku tshuka ka yena ku ta titimetiwa hi mihloti. U yimise xisweswo ku kondza a twa ku mpfikula ka Mbambu ku miyerile, a twa na xitulu xi konya loko sejeni wa yena a tshamiseka.

[Ndzimana leyi yi huma eka tsalwa ra *Ndzi ta n'wi kuma*, pheji 18]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XIVUTISO XA 3.1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka hi vukheta, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Khazamula Nyangule a a nga tshembi leswaku xitsongwatsongwana xa HIV xa hanya. Yena a a vula leswaku xitsongwatsongwana lexi xi khoma swiphunta ntsena. Xi namarhela lava holoveke na mati. Khazamula a a nga lavi no twa nchumu hi rito ra khondhomu. Loko wo vulavula hi yona, a wu ta vuya u n'wi beburile hi makatla. A wu ta n'wi twa a ku: "Mina a ndzi rileriwangi ndzi nga ta dya xiwitsi lexi phutseriweke hi phepha. Phela mina a ndzi hlanganangi nhloko."

Lembe leri Khazamula a nga sungula ku vateleka a sala nhloko, vanhu a va vona onge vo hahama. Ximidyana xakwe a xi sungula ku paluxa dyinhloko ledya gelevendze. Mafurha a a ya nga ha tshami na le xikandzeni. Mavabyi lama n'wi khomeke ya lo vheta ya tswonga vumpohlo lebyiya bii! Vasati vakwe va sungule ku baleka ha un'weun'we ku kondza ku sala un'we lowa xitekwa. Phela N'wa-Dlayamali hi yena a humeseke Khazamula elawini. Lavan'wana a vo va vamakumaswivupfile. Yena a a swi tiva leswaku vukati va kandza hi mbilu.

Swi vuye swi twala leswaku nsati wakwe lontsongo u tlhavekile, kutani a namba a yi huma hi bya muphye. Khazamula na yena a xi n'wi kumile xikumakumana. U te hi yena hi yena ku lwa ni nkayivetansawuto lowu n'wi hlaseleke, a kala a hoxa thawula. U karile a landza swikwembu swa ka vona a nga si mila ni meno. Hambi a va lo tirhisa xibokisana xo lahla swihlangi, ntsumbu wa Khazamula na wona a wu ta va wu enerile. Ntsumbu wakwe a wu tlhela wu vonikela bya rikhada. Vakhandli-va-nhlonge a vo hlayiwa kunene hi tintiho. Vayoweri lava nga sala endyangwini wa Nyangule, lava na vona a va nga tati xandla, hi vona va nga londzota mavele. Va lwile nyimpi leyi kun'we ni timhisi.

N'wana wa Khazamula lowa xisivarhumbu na yena u vuyile a landza tatana wakwe na manana wakwe no bola va nga se bola. Rifu ra ricece leri ri endlile leswaku van'wana va ehleketela leswaku Khazamula a a ri ni xin'wanakaji lexi hanyaka hi ngati ntsena. Lava a va hleka na sirha Khazamula, na vona va sungule ku hluveka, va sala min'wala ntsena.

Mikosi se a yi nyiketana swi nga heli emugangeni wa ndhuna Hlomani. Munhu a a ta za a ehleketa leswaku va lo ngheneriwa hi ntungu wo karhi. Van'wana va vaaki lava xiloyiloyi, va sungule ku sindzisa ndhuna ku huma mungoma. Muganga wu tikumile wu ngheneriwile hi nyimpi ya ripfumelo. Un'wana ni un'wana a a phikelela leswaku ripfumelo rakwe ri antswa ku tlula ra lo' un'wana. Ntiyiso hileswaku rifu a ri hlaserile muganga wa Hlomani. Vaaki a va fanele ku hloma matlhari va lwa ni xirha lexi, ematshan'weni yo banana hi rhanga ro hisa.

[Ndzimana leyi yi tshuleriwile xikambelwana lexi]

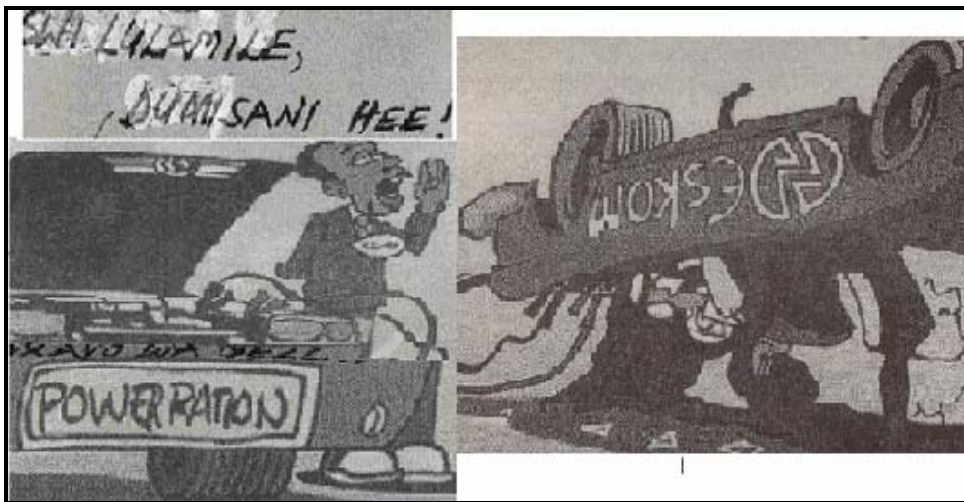
- 3.1.1 Endla xivulwa hi rito "**hloma**", kambe xi nyika nhlamuselo yo hambana ni leyi nyikiweke eka lexi nga laha hansi.
Vaaki a va fanele ku **hloma** matlhari va lwa ni xirha lexi. (2)
- 3.1.2 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
N'wana wa Khazamula lowa **xisivarhumbu** na yena u vuyile a landza tatana wakwe na manana wakwe no bola va nga se bola. (1)
- 3.1.3 Kuma rito rin'we eka ndzimana ya vunharhu, leri vulaka leswi landzelaka:
"Vavanuna lava va celaka masirha yo lahla vafi" (1)
- 3.1.4 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Vaaki a va fanele ku hloma matlhari va lwa ni xirha lexi, ematshan' weni yo **banana hi rhanga ro hisa**. (2)
- 3.1.5 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nandzulo, eka nkarhi wa sweswi:
Khazamula a xi n'wi kumile xikumakumani. (2)
- 3.1.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu hundzeke:
Va lwa nyimpi leyi kun'we ni timhisi. (2)
- 3.1.7 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi nge: "**Vukati va kandza hi mbilu**". (2)
- 3.1.8 Yisa xivulwa lexi landzelaka evunyingini:
Vabyelo ra Khazamula a ri n'wi tlheriserile evuhlangini. (2)
- 3.1.9 Xiya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka, kutani u ri yisa eka rimbewu ra xinuna:
Vanhwanyana a va banana hi tinhloko loko va n'wi vona. (1)
- 3.1.10 Hlamusela leswaku eka xivulwa lexi landzelaka rito "**khondhomu**" ri lombisiwe ku yini.
Khazamula a a nga lavi ku twa nchumu hi **khondhomu**. (2)
- 3.1.11 Tsala ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Vasati vakwe va sungule ku **baleka** ha un'weun'we. (1)
- 3.1.12 Tlhela u tsala swivulwa leswi landzelaka, kambe u sungula hi marito lama tikisiweke:
A wu ta n'wi twa a ku: "Mina a ndzi rileriwangi ndzi nga ta dya xiwitsi lexi phutseriweke hi phepha". (**Khazumula u vula leswaku ...**) (2)

[20]

XIVUTISO XA 3.2

Xiya ndzimana leyi yi fambaka ni khathuni laha hansi, kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

Vukorhokeri bya khampani ya Eskom byi tsanile swinene. Mihlangano yo hambanahambana ya laha Afrika-Dzonga yi le ku ringeteni hi matimba ku pfuna Eskom leswaku yi sisimuka nakambe. Xiphiko lexi mihlangano leyi kun'we ni mfumo swi hlanganaka na xona, i ku tsandzeka ku kumisisa xivangelonkulu xa nkayivelo wa mphakelo wa gezi eka vaaki. Ku laveka byongo byo hluteka ku kumisisa rimitsu ra xiphiko lexi Eskom yi nga na xona.

[Khathuni leyi yi huma eka *Sowetan* ya 12 Nyenyankulu 2008]

- 3.2.1 Hi ku vona ka wena, ku diba ka movha lowu swi paluxa yini hi khampani ya ka Eskom? (2)
- 3.2.2 Hi ku landza khathuni leyi, xana hi swihi leswi endlwaka ku ringeta ku pfuna Eskom eka xiphiko lexi yi nga na xona? (2)
- 3.2.3 Xana ku va sayizi ya fonto ya ndzimana yi ri yintsongo, loko sayizi ya fonto ya marito ya khathuni yi ri yikulu, swi nga va swi paluxa yini? (2)
- 3.2.4 Hi ku vona ka wena, xana goza leri tekiweke hi muphalari wa movha lowu dibeke ri paluxa yini hi matshalatshala lama nga le ku tekiweni mayelana ni ku pfuxiwa ka khampani ya ka Eskom? (2)
- 3.2.5 Xana "byongo byo hluteka" ku vuriwa yini? (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30

NTSENGO WA TIMARAKA: 70